

Max Weber a Tomáš Garrigue Masaryk

Dvě diagnózy evropských společností na počátku 20. století

ILJA ŠRUBAŘ*

Univerzita Erlangen-Norimberk, SRN

Max Weber and Thomas Garrigue Masaryk

Two Assessments of European Societies at the Beginning of the 20th Century

Abstract: This study compares Max Weber's and Masaryk's concepts of modernisation and democratisation of societies, and demonstrates how the both scholars used these concepts during World War I in order to assess its possible outcome and to examine the chances for social and political development of Central and Eastern European societies in the post-war period. The comparison shows that Weber and Masaryk shared some crucial insights concerning the future of Germany and Russia, but differed in their views on Austria. Finally, it is argued that Masaryk's diagnosis was more precise in the medium-term perspective while Weber's assessment, even if in an unintended sense, was proved correct in the long run.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 4: 417-426)

Předmětem této studie je srovnání myšlení Maxe Webera a Tomáše G. Masaryka, dvou univerzitních profesorů a sociologů, kteří – znepokojení osudem svých národů – využívali svých sociologicko-analytických schopností pro politickou praxi.¹ Masarykova politická činnost byla ovšem korunována nesrovnatelně větším úspěchem – přinejmenším za jeho života – než Weberova. Zatímco Max Weber – zaskočen politickými událostmi – umíral v Mnichově, stál Masaryk jako zvolený prezident v čele jím vytvořeného Československa. Přes všechny tyto rozdíly svých osobních osudů mají ovšem oba do značné míry společné profesní, ba i sociokulturní pozadí. Profesní socializace heidelberského i pražského profesora a vídeňského poslance probíhala ve stejné akademické a podobné politické kultuře. Diagnózy své doby, z nichž vycházelo jejich politické myšlení, formulovali oba jako sociologové na základě teorií modernizace společnosti. Odborná profesionalita vede oba k postoji nezávislého pozorovatele, jehož sociologicko-kritická objektivita se nezastaví ani před národními svátostmi: Weber napadá iracionalitu velko-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Ilja Šrubař, Institut für Soziologie der Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Kochstrasse 4, D-91054 Erlangen, BRD.

¹) V „Max Weber Gesamtausgabe“ (MWG) komentují editoři Weberovu studii „Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Rußland“ na dvou místech poukazem na Masarykovo *Rusko a Evropa*. [srv. Weber 1989: 162, pozn. 61 a 169, pozn. 16]. Jelikož ale Masarykův zmíněný spis vyšel v němčině teprve v roce 1913, nezdá se být pravděpodobné, že by byl Weberovu již v roce 1906 publikovanou studii ovlivnil. Masaryk zmiňuje ve svých *Filosofických a sociologických základech marxismu* z roku 1899 Weberův spis *Römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für Staats- und Privatrecht* z roku 1891. Masaryk argumentuje na tomto místě proti Marxově materialistickému pojetí primární akumulace kapitálu a poukazuje – o sedm let dřív než Weber – na význam protestantské etiky pro genezi kapitalismu [Masaryk 1899: 307, 309]. Ve spise *Rusko a Evropa* odkazuje Masaryk na Weberovu studii *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905), přičemž zdůrazňuje především morální a sociální důsledky této etiky [Masaryk 1992: 472, pozn.2] (za tyto odkazy děkuji M. Petruskovi).

německé rétoriky, Masaryk odhaluje nepravost *Rukopisů* (královédvorského a zelenohorského), které dosud platily jako hlavní důkaz rovnocennosti českého a německého písemnictví, a byly tudíž pro každého vlastence nedotknutelné. Literárně vzal ovšem na vědomí pouze Masaryk Webera – i když jen velmi selektivně. V rodině Weberů nebyl ale Masaryk nikým neznámým: Masaryka pojilo přátelství s Alfredem Weberem, jeho mladším kolegou, který učil v letech 1904-1907 na pražské německé univerzitě. Konec první světové války sebou ale přinesl podstatné ochlazení tohoto přátelství, především ze strany Alfreda Webera.²

Konfliktní evropská situace a z ní vzniklá první světová válka učinily i z Masaryka a z Maxe Webera, zastupujících různé národní zájmy, víceméně protihráče: Weber obhájí zájmy rakousko-uherského spojence, zatímco Masaryk se nachází mezi těmi, kdo podle Webera důrazně podporují a motivují „polskou a českou politiku Dohody, která nás znásilní“ [Weber 1980: 496]. Z této konfliktní situace, kterou je dána i komplementarita obou stanovisek, vyplývá zajímavost srovnání Weberova a Masarykova pohledu na sociální proměny, projevující se během první světové války, a jejich sociologický význam.

Diagnostické instrumentarium, kterého Weber a Masaryk používají, se formuje v rámci jejich představ o modernizaci společnosti. Centrální roli hraje v těchto dvou konceptech demokratizace společnosti jako požadavek a zároveň jako nutná součást její modernizace. Chci zde tedy načrtnout krátce oba koncepty demokratizace a roli, kterou hrají při analýze konfliktních stran v první světové válce – především Německa a Ruska. Nutnost demokratizace moderního státu nevyplývá pro Webera z liberálního – např. Spence-rova – postulátu evoluční symbiózy kapitalismu, parlamentarismu a demokracie. Naopak, názorný příklad jeho vlastního státu, ale i pokroky industrializace v Rusku jsou mu jednoznačným důkazem toho, že se kapitalismus a parlamentárně slabé nebo autokratické režimy dobře snášejí. Z Weberova hlediska je demokratizace v moderní společnosti nutná, protože parlament je jedinou institucí, ve které odborně školení, profesionální poslanci mohou na základě kvalifikovaných, věcných rozhodnutí vytvářet protiváhu proti byrokratickému aparátu [Weber 1980: 350ff, 395]. Odtud se tedy rekrutuje politické vedení země a političtí vůdci, kteří účinně řídí a kontrolují administrativní aparát. Pouze takový parlament může – na rozdíl od tradičních elit honorací, nahodilosti následnictví v monarchii nebo plebiscitně voleného „césarskeho“ vůdce – zaručit kontinuitu kontroly moci, nedotknutelnost občanských práv, a tím i legitimitu státní moci [Weber 1980: 395]. Tím se parlament též stává místem, kde je možno rozhodovat na základě profesionálních vědomostí, a kde se tedy utváří „reálná politika“, a nikoli „politika literátů“. Parlamentarizace znamená pak také existenci stran, ve kterých se artikuluje a organizuje nezávislá občanská společnost, prosazující svou vůli k moci prostřednictvím plebiscitárně podporovaných politických vůdců. Předpoklady pro takový vývoj jsou v Německu – podle Webera – v důsledku oslabení parlamentarismu Bismarckem velmi nedostatečné [Weber 1980: 319]. Přesto zůstává demokratizace v tomto smyslu pro moderní mocenský stát jedinou

²) O vztahu Masaryka a Alfreda Webera viz [Gerlinghoff 1966: 3-11]. Z let společné činnosti na pražské univerzitě pojil oba vědce přátelský svazek. Zraněn ve svých národních citech, odmítá však A. Weber po první světové válce Masarykovu prosbu o spoluúčast na německém vydání *Nové Evropy* a reaguje dotčenou, německo-nacionálně zabarvenou kritikou ve Frankfurter Zeitung na německý překlad Masarykovy *Světové revoluce*. Roku 1948 publikuje A. Weber opět v tisku článek o Masarykovi, ve kterém se dovolává starého přátelství.

přiměřenou racionální formou vlády, na níž musí Německo založit svůj „nárok na světo-
vě-politický význam“, pokud nechce zůstat pouhým byrokraticky dobře spravovaným
„malým kontinentálním národem“ [Weber 1980: 406]. Parlamentární demokracie je
v tomto smyslu efektivní technikou politické moci, která v soukolí státu zajišťuje konti-
nuitu výběru kompetentních vůdců a věčně fundovanou racionalitu politických rozhod-
nutí, udržujících a množících moc státu.

Jako názorný příklad toho, jak může nedostatečná demokratizace ochromit a rozlo-
žit „mocenský stát“, slouží Weberovi podle Mommsena [Mommsen 1989: 46] to, co We-
ber nazývá „Scheinkonstitutionalisierung Rußlands“, tj. pouze „povrchová“ proměna
Ruska v konstituční monarchii.³ Ruský vnitřní odpor proti pokusu o zůstavnění autokra-
cie lze od roku 1905 podle Webera vysvětlit nejen třídními zájmy převážně aristokratic-
kých statkářů. Weber vychází rovněž z odporu byrokratického aparátu, který se obává
omezení moci parlamentární kontrolou. Všemoc ruské byrokracie vidí Weber nejen v její
efektivitě, nýbrž i v nekontrolovatelné koluzi byrokratické a autokratické moci, v níž je
princip autokratické zvláště univerzalizován dalekosáhlou byrokratickou správou [Weber
1980: 57].⁴ Z této aliance tedy vychází zájem zabránit pomocí majetkově rozděleného
volebního práva vzniku parlamentu, ve kterém by na základě kontaktů mezi buržoazií a
inteligencí, usilujících o reformy, a zástupci sedláků mohla vznikat spojení mezi kompe-
tentními vůdčími osobnostmi a voličskou bází. Tato aliance se pokouší na jedné straně
blokovat politickou modernizaci ve formě parlamentární ústavy, na druhé straně ale pod-
poruje vývoj průmyslu. V tom vidí Weber vlastní destabilizující faktor ruské společnosti.
I když pro něho neexistuje žádná automatická souvislost mezi industrializací a demokra-
tizací, nepřehlíží, že průmyslová modernizace vždy formuje třídní konflikty jakož i pově-
domí o nich [Weber 1980: 67]. Byrokracie, působící v autokratickém režimu, brání tomu,
aby se mohla „občanská samostatnost“ artikulovat, a tím pracuje sama proti sobě. Alter-
nativou pro řešení konfliktů zůstává pak pouze převrat, revoluce, která ovšem, z nedo-
statku nosné občanské kultury, nemusí být v žádném případě demokratickou, nýbrž může
podržet autokratický charakter. Tato prognóza jednoznačně vyplývá z Weberovy analýzy
situace v Rusku za Kerenského provizorní vlády [Weber 1980: 213].

Weber samozřejmě nepřehlíží, že konfigurace sil, bránících politické modernizaci
v Německu, je velmi podobná. Tím se vysvětluje jeho kritika vilmismu s jeho „plutokra-
cií“, jakož i Bismarckova potlačení vnitropolitické parlamentární kultury [Weber 1980:
311f]. Při analýze ruských poměrů Weber opakovaně uvádí příklady z německé politiky.
Z odporu aristokratických, vojenských a byrokratických elit, bránících posílení parla-
mentu, pro Webera vyplývá i nemožnost věčné, reálné politiky, která je ještě zesílena
protiparlamentárním, velkoněmecko-nacionálním postojem občanských tříd. Obzvláště
v průběhu války se Weber stále více odvrací od velkoněmeckého nacionalismu, zastupo-
vaného především ve Všeněmeckém spolku, s jeho ireálnými imperialistickými nároky.
Weber též odmítá představy těchto kruhů o anexi Belgie a severní Francie, o německém
přístupu k Suezmu a Perskému zálivu pomocí osy Berlín-Balkán-Turecko-Bagdád, čímž by
měl být ruský vliv v Orientu potlačen a anglická hegeemonie zlomena, jakož i představy o

³) Ve Weberových analýzách Ruska z roku 1906 můžeme též vidět obraz byrokracie, která demo-
kratizaci brzdí. Tento pohled také určuje jeho analýzu odporu proti demokratizaci v Německu; viz
[Weber 1980: 67f, 79f, 337ff].

⁴) Nikoli náhodou se tento princip opakuje v Sovětském svazu, jak dokládá Kenn Jowitt svým
pojmem neotradicionalismus [srv. Jowitt 1983].

přímém podmanění západoslovanských území. Obává se, že by mohly být v cizině chápány jako oficiální německé válečné cíle, a zabránit tak vyrovnání zájmů s mocnostmi, které s Německem sousedí [Weber 1980: 158ff.]. Možnost dohody se západními mocnostmi nesmí být dle Webera promarněna, protože by jinak Německu zbylo pouze Rusko jako jediný partner k jednání, na němž by pak bylo Německo z nedostatku jiných koaličních partnerů zcela závislé. Ale právě v Rusku vidí Weber existenční ohrožení Německa. Proto musí Německo dávat pozor, aby vliv Ruska ve střední Evropě nebyl podpořen velkoněmeckými expanzivními plány, které by malé středoevropské národy vehnaly pod ruskou ochranu. V tomto smyslu je Německo nuceno vést válku, protože musí jako (demokratizovaný?) mocenský stát garantovat svobodu sousedních malých států. Německo se musí prezentovat jako osvoboditel a ochránce západoslovanských národů před ruským útlakem a vzít tak zároveň výt z plachet Wilsonovým plánům. Musí být vytvořeno samostatné Polsko, které by bylo Německu přátelsky nakloněno a s ním vojensky propojeno, aniž by tím ovšem byly příliš zasaženy rakouské zájmy. Výsledkem by měl být svaz středoevropských států pod německo-rakouskou ekonomickou a vojenskou hegemonií [Weber 1988: 680f].

Modernizační problémy Rakouska, které jsou srovnatelné s problémy Ruska a Německa, nechává Weber ovšem – s ohledem na spojeneckou solidaritu – nepovšimnuty. Zde se tedy dotýkáme matérie, která je předmětem konfliktu politických zájmů Masaryka a Webera, neboť Masaryk zastupoval zájmy jednoho z oněch západoslovanských národů, pro jehož samostatnost Weber ve svém konceptu západoslovanské politiky neviděl žádný prostor. Za západoslovanské národy mohly totiž být vlastně považovány (s výjimkou části Polska) pouze jednotlivé národní skupiny, které žily uvnitř rakousko-uherského státu. Jejich osud ale Weber ponechává otevřeným, s výjimkou temných zmínek o budoucí nutné federalizaci Rakouska. Tyto poznámky o nutné federalizaci Rakouska [Weber 1980: 175] naznačují sice možnost, že Weber zde viděl podobnou potřebu modernizace a demokratizace jako v Rusku a v Německu. Ale myšlenka, že by se Rakousko vzhledem ke své neschopnosti tento proces realizovat mohlo rozpadnout zůstává pro Webera zcela cizí nebo ji přinejmenším nevyslovuje. Naopak – každé ohrožení hegemonie tohoto spojení se jeví Weberovi ještě v roce 1915 jako dostatečný důvod k vedení války Německou říší [Weber 1980: 124].

Základní myšlenka, která určuje Masarykovo politické jednání, spočívá ovšem právě v přesvědčení, že Rakousko nelze v demokratickém smyslu reformovat. Jaká teoretická úvaha vede Masaryka k této diagnóze? Masarykovo sociologické myšlení je založeno na francouzské tradici Comtově. Proces modernizace společností vidí Masaryk jako přechod od teokratického společenského typu k demokratickému. „Teokracie“ je zde charakterizována nábožensky legitimovanou nadvládou aristokracie a kléru, dělících mezi sebou světsko-fyzickou a duchovní moc. Tato je spojena se stavovskou hierarchizací, rozdělující obyvatelstvo podle rodinného původu do skupin nejrůznějších kvalit, a predestinuje je tak buď k vládnutí nebo k poddanství. Elity se rekrutují na základě narozením daných kritérií, přičemž je vertikální mobilita značně omezena. Kategorie panství a rabství určují vztah elit a národa [Masaryk 1992: 460f.]. Zcela ve smyslu Comtově dochází podle Masaryka k přechodu teokracie k demokracii na základě racionalizace systémů vědění a stylu každodenního života, které sebou přinášejí jiné organizační formy společností. V tomto smyslu pojímá Masaryk modernizaci jako proces individualizace, který je charakterizován přibývajícím reflexivitou nebo – přesněji řečeno – přibývajícím reflexí vlastní zodpovědnosti člověka za své jednání. Reformace a osvícenství jsou – viděno historic-

ky – význačnými fázemi tohoto individualizačního procesu. Oba jsou pro Masaryka nositeli onoho kritického ducha, který osvobozuje člověka z tradičních „teokratických“ společenských vztahů. Zatímco osvícenství staví vztah člověka k přírodě a společnosti na vědecko-systematickou, experimentálně-kritickou bázi, která slouží materiálnímu pokroku [Masaryk 1992: 456f.], znamená reformace, vylučující zprostředkující roli kněze, zvnitřnění morální zodpovědnosti jakož i nutnost jejího argumentativního zdůvodnění tváří v tvář pluralitě náboženských vyznání [Masaryk 1992: 450f.]. Reformace tak představuje fázi individualizace, spojenou s procesem narůstající sebedisciplíny a se systematizací každodenního života, zaměřenou na práci na sobě samém i pro ostatní, motivovanou individuálním, vnitřním popudem a ne nátlakem a mocí (tamtéž). Tak jako je pro Webera protestantská etika spojena s duchem kapitalismu, je pro Masaryka spojena s duchem demokracie.⁵ Tento proces individualizace a demokratizace se samozřejmě uskutečňuje také v katolických společnostech – jako např. ve Francii – kde se církev musí opřít o stát, aby obstála ve sporu různých vyznání, a tudíž je jím i ovládána. Z toho pak vzniká tendence k sekularizaci absolutistického státu, proti jehož nadvládě se pak obrací moc osvícenství a argumentace sociálně filozofická, vycházející z přirozeného práva [Masaryk 1992: 474]. Jako diktatura rozumu může ovšem osvícenství vykazovat také autoritářské a násilné rysy. Demokratizace pro Masaryka ale znamená vyloučení násilí jako prostředku řešení konfliktů. Jelikož se demokracie nemůže vzdát osvícenského kritického ducha a vědeckosti, vyžaduje tudíž morální sebedisciplínu občanů, kterou ztělesňuje ideál reformace. Kde se jí nedostává, tam je snaha ji nahradit umělými prostředky, jak ukazují pokusy o vytvoření nového náboženství v revoluční Francii nebo i v samotném myšlení Comtově.

Z imanentní logiky tohoto modernizačního procesu pak vyplývá, že společnost, která je svým vývojem zdola dostatečně diferencovaná a individualizovaná, vyžaduje novou státní formu, která by vyhovovala občanské vyspělosti a schopnosti svých členů k samosprávě tím, že zruší tradiční rozdělení sociálních skupin ve vládnoucí a ovládané. Demokratická forma státu je v tomto smyslu výrazem společenské a individuální etické zralosti. Stát a jeho organizace zde nejsou samoúčelem, nýbrž službami přiměřenými potřebám společnosti a jejích členů. Účel demokratického státu spočívá podle Masaryka v zachování sociální solidarity ve smyslu Durkheimově a nikoli ve stupňování mocenského potenciálu. Samozřejmě má stát též správní funkce, jejichž nosnou kostrou je i pro Masaryka byrokracie. Sama demokracie je fakticky také oligarchií zvolených vůdců, jejichž schopnost vládnout určuje jejich charisma, tj. i jejich demagogické schopnosti [Masaryk 1925: 471, 496f.]. Ale vznik a úspěch demokratizace na tom nezávisí. Společnosti se stávají demokratickými tehdy, když se každodenní způsob života jejich občanů řídí normami, které ve svých důsledcích volají po demokratické formě vlády. Demokracie tedy předpokládá nejenom odpovídající instituce a mocenské techniky, nýbrž i každodenní úsilí ve smyslu jakéhosi „civilního náboženství“ sebedisciplíny a solidarity. Iniciace a udržování této „malé každodenní práce“ je Masarykovi cílem demokratického politika – cílem reálné politiky malých kroků.

⁵) „Es wäre hier“ – poznamenává Masaryk – „besonders M. Weber und seine Erklärung des kapitalistischen Geistes aus der (speziell kalvinistischen) Reformation zu erwähnen. (Vorsichtshalber betone ich ausdrücklich, daß ich das Problem weiter fasse als Weber und auch in der Erklärung auf andere moralische und soziale Kräfte das Gewicht lege)“. [Masaryk 1992, II: 472, pozn. 2]

Ve společnosti, která dosáhla odpovídajícího stupně individualizace, by tedy měla být – podle Masaryka – na základě dosaženého společenského konsensu forma státu demokratickou. V evropských společnostech Masarykovy doby se ovšem nacházejí ještě silné aristokraticko-autoritární mocenské struktury, které tento proces modernizace blokují. Tyto struktury jsou pro Masaryka částečně totožné s těmi, které popisuje i Weber: Jsou to Weberovy aristokratické, vojensko-byrokratické evropské mocenské elity, které Masarykovi ztělesňují absolutistickou teokracii, především v Rakousku, Německu a Rusku. Obzvláště Rakousko je pro Masaryka státním útvarem, ve kterém forma vlády – již nikterak neodpovídající společenskému vývoji – brání vzniku občanských demokratických společností. Kdyby národní společnosti, shromážděné pod rakouskou nadvládou – argumentuje Masaryk – nebyly již dosáhly imanentní schopnosti demokracie, neměly by ani nárok na samostatnou národně-státní existenci. Takto ale je, zvláště v případě Čechů, ale také Poláků a Slovinců, rakouská nadvláda překážkou modernizace, a musí být proto odstraněna [Masaryk 1925: 30].

Postulovaná kritéria schopnosti demokracie vidí Masaryk – přirozeně – splněna především v české společnosti. V ní vzniklo s husitstvím první reformační hnutí již na začátku 15. století, které bylo násilně potlačeno teprve po roce 1620. Habsburská rekatolizace se odehrávala pouze na povrchu a způsobila ve svých důsledcích kritický postoj k církvi, který urychlil sekularizaci religiozity. Po potlačení české šlechty v roce 1621 se stala českou elitou především občanská vzdělanecká elita, která sice profitovala z katolických vzdělávacích institucí a využívala jich k sociálnímu vzestupu, duchovně se ale přikláněla k osvícenství. Na univerzitách získávala sice německé vzdělání, které ovšem přetvářela osvícenským, později herderovským způsobem. Pro střední Evropu relativně časná industrializace českých zemí umožnila nárůst maloměstského elementu jakož i dělnické třídy, čímž – řečeno moderně – česká společnost získala podobu společnosti s nižšími a středními vrstvami, řízené občanskou vzdělaneckou elitou. Tím podle Masaryka vykazuje takový modernizační stupeň a takovou schopnost demokracie, jejichž další vývoj je ohrožen tradičními mocenskými strukturami Rakouska [Masaryk 1969: kap. 15 a 19].

Z této perspektivy vidí Masaryk vznikající krizi na počátku tohoto století jako modernizační konflikt mezi zastánci „starých“ teokratických struktur a silami „nových“ demokracií. Světová válka pro něho tudíž znamená světovou revoluci, která způsobí modernizační a demokratizační přerod. V tomto smyslu nepatří pak pro Masaryka Německo demokratizované v tomto procesu k poraženým, nýbrž k vítězům. Z toho pro něho vyplývá na začátku našeho století následující obraz situace: Masaryk sleduje pozorně pangermanismus a literární produkci jeho rakouských a říšsko-německých reprezentantů. Jejich imperiální plány, např. zmiňovaný pakt Berlín-Bagdád, pro něj znamenají, stejně jako pro Webera, expanzivní úmysly vilémovské elity. Zrovna tak jako později Weber vidí Masaryk neschopnost těchto elit k realistickému zahraničně-politickému sebeomezení v Bismarckově duchu [Masaryk 1925: 30ff.]. Vzhledem k této situaci očekává Masaryk válku a klade si otázku, jaké modernizační následky – a tím i modernizační možnosti – tato válka české společnosti přinese. Rozhovory o očekávaném poválečném vývoji Rakouska, které Masaryk vede během prvních válečných měsíců ve Vídni, mu jasně ukazují, že v případě vítězství nelze počítat s případnou federalizací nebo demokratizací – spíše lze očekávat vývoj opačný [Masaryk 1925: 26]. Proto dospívá k názoru, že pouze porážka Rakouska by mohla umožnit demokratizaci střední Evropy. O vítězství centrálních mocností Masaryk od začátku války silně pochybuje. Jako poslanec musí několikrát interve-

novat, aby české regimenty obdržely nutné zásobování a lékařské zaopatření, a tím získává představu o neúčinnosti rakouského armádního aparátu v kritické situaci [Masaryk 1925: 21 ff.]. Jako reálný politik, opět zcela ve smyslu Webera, přemýšlí Masaryk, odkud by bylo možné rekrutovat mocenské prostředky, jejichž pomocí by se dala realizovat demokratizace české společnosti. V Čechách nevidí vzhledem k válečnému stavu téměř žádné možnosti. Ale v ruských zajateckých táborech jakož i v českých „koloniích“ v zahraničí tuší onen potenciál, na němž by bylo možné založit politickou pozici spojence se statutem válečného účastníka. Proto Masaryk odchází do exilu, organizuje české legie, které zasahují do bojů na všech evropských frontách na straně spojenců, dosahuje dohody o vzniku česko-slovenského státu jakož i uznání jeho zástupců v cizině a jejich účasti na versailleských mírových jednáních.

Tyto Masarykovy politické aktivity, které jej vzhledem ke složení válečnických stran přivádějí na stranu Ruska, ho v žádném případě ani empiricky, ani teoreticky nezaslepují. Na rozdíl od Webera, který ve své spojenecké věrnosti neaplikuje kritický potenciál svého modernizačního konceptu na rakouské poměry – nebo alespoň ne explicitně – nevyjímá Masaryk Rusko z řady „přežitých“ teokracií. Masaryk se nenechává zaslepit panslovanskou ideologií a neváhá zkoumat Rusko optikou svých teoretických poznatků, ba dalo by se dokonce říci, že je zde vidí – stejně jako Weber – zvláště výrazně potvrzeny.⁶ Masaryk, který Rusko a jeho politickou elitu zná z několika delších pobytů (1887, 1888, 1910, 1917), zde vidí ještě výraznější inkompetenci aristokratických elit než v Rakousku. Stavovský princip rekrutování ruské autokracie, na jehož základě jsou důležité posty obsazovány libovolně podle šlechtického rodinného postavení, brání podle Masaryka od samého počátku každé snaze o profesionálně vyškolenou a systematicky působící mocenskou elitu, jak je tomu možno v demokratických systémech, hodnotících podle výkonu a výkon zároveň požadujících. „Aristokrat panuje – demokrat pracuje“: tak charakterizuje Masaryk tento zásadní rozdíl mezi oběma mocenskými strukturami [Masaryk 1992: 462]. Tomu přiměřeně posuzuje Masaryk také možnost demokratizace v ruské společnosti skepticky. Tato neodpovídá v žádném případě těm modernizačním znakům, které Masaryk formuluje.

Historickou specifikou Ruska nevidí Masaryk pouze v jeho pozdní industrializaci, v absenci střední vrstvy atd., nýbrž ji hledá, věrný svému přístupu, v rovině systémů vědění a jejich normativního působení. Těsné propojení trůnu a církve v byzantské tradici, a tím i nedostatečné oddělení světské a duchovní moci („Caesaropapismus“) způsobilo splnutí pravoslavného náboženství s existující autokracií trvající až do 20. století. Podle Masaryka tato skutečnost vede k tomu, že revoluční opozice proti trůnu vždy přichází spolu se sekularizovanou negací pravoslavlí, která ovšem nezpochybňuje pouze pravoslavlí, nýbrž i etické založení společenské solidarity. Proto je tato opozice vždy spojena s etickým nihilismem, který nenabízí žádnou základnu pro občanskou „civil religion“, tzn. pro demokratickou etiku solidarity a odpovídající způsob života [Masaryk 1992: 470 ff.]. Na jedné straně tedy teokratická elita, neschopná řešit sociální problémy, stupňuje společenské napětí, vyvolává tak permanentní revoluční situaci. Na druhé straně by ale ani hypoteticky úspěšná revoluce, provedená občanskou opozicí, nemohla z nedostatku občanské etiky docílit žádné demokratizace, nýbrž by musela k dosažení svých cílů vyu-

⁶) Protiklad teokracie a demokracie vypracoval Masaryk zvláště důkladně v předposlední kapitole spisu *Rusko a Evropa*, ve které předkládá analýzu ruské duchovně a revoluce roku 1905 jakož i jejich následků. Srv. [Masaryk 1992: 461 ff.].

žít starý byrokratický aparát. „Rusové jsou velmi revoluční, ale málo demokratičtí“, shrnuje Masaryk svou diagnózu, zabývající se Ruskem roku 1913 [Masaryk 1992: 479]. V roce 1917 vidí Masaryk – stejně jako Weber – potvrzení své teze v politice provizorní vlády jakož i v politice bolševiků [Masaryk 1925: 185ff].

Masarykův skeptický a strážlivý pohled na postavení Ruska ve světovém konfliktu demokracie a technokracie se nezakládá pouze na jeho teoretické analýze. Také Masarykovy praktické politické kontakty s ruskou diplomacií během války ho přesvědčují o tom, že nelze v tomto konfliktu očekávat od Ruska žádnou pomoc. Masaryk dochází velmi záhy k názoru, že je třeba ruský vojenský potenciál vzhledem k inkompetenci ruského vojenského vedení a správy hodnotit jako velmi nedostačující. „Panslovanské“ plány, se kterými jej obeznámila ruská diplomacie, ho také přesvědčují o tom, že se ruské zájmy koncentrují buď na pravoslavné slovanské národy – tedy na Srbsko a Bulharsko –, nebo na zcela nerealistické plány, týkající se zřízení českého koridoru až k Jadranu, o jejichž neplodnosti je Masaryk přesvědčen [Masaryk 1925: 15ff]. Další potvrzení své teze o strukturní homologii teokratických režimů vidí v legitimistických námitkách ruských generálů vůči své snaze vybudovat v Rusku české legie.

Z těchto důvodů nemůže být, podle Masaryka, Rusko mocností, s jejíž pomocí by bylo možno realizovat jeho plány pro utvoření demokratického českého národního státu. V žádném případě nevidí Masaryk zájmy malých středoevropských států zastoupeny v Německu nebo v Rusku, jak by to odpovídalo Weberově optice. Naopak vychází z toho, že obě tyto „teokratické“ mocnosti vyvíjejí odpor proti demokratizaci, kterému se lze postavit pouze v alianci se západními demokraciemi. Toto spojení by ale nemělo být v žádném případě výlučné. Mělo by umožnit napřed korektní, později též přátelské vztahy k Německu a k Rakousku [Masaryk 1925: 447]. Budoucí Evropa jako výsledek světové revoluce dané první světovou válkou by podle Masaryka neměla být žádnou dvoutřídní společností vítězů a poražených, nýbrž by měla být společenstvím rovnoprávných demokratických národních států.

Srovnáváme-li Weberovy a Masarykovy teoretické koncepty a z nich vyplývající diagnózy, povšimneme si nejprve jejich komplementarity. Modernizační proces závisí jak podle Webera, tak podle Masaryka na účinku náboženských hodnot a z nich vyplývajících norem pro každodenní život. Racionalizační potenciál těchto norem Weber ovšem spojuje s ekonomickou modernizací, Masaryk naproti tomu s modernizací politickou, demokratizační. Viděli jsme ovšem, že i pro Webera znamená politická modernizace společností jejich demokratizaci, i když oba autoři pojmají „demokracii“ velmi rozdílně. Nicméně oba shodně zjišťují, že tradiční aristokratické, vojensko-byrokratické elity v centrální Evropě modernizaci blokují a že nedostatek demokratických elit stojí v cestě zodpovědné, reálné politice a zároveň podporuje expanzivní nacionalistickou politiku zahraniční. Viděli jsme též, že to je právě tato Weberem kritizovaná pangermánská ideologie a její nositelé, které i v očích Masarykových činí demokratizaci Německa nepravděpodobnou. Demokratický politický pracovní styl se tak pro oba vyznačuje profesionální stálostí, systematickostí a strážlivostí, kterým hlasité nacionalistické výpady jenom škodí. Při analýze Ruska oba shodně vidí, že je zde na základě vnitřního společenského napětí nutno očekávat revoluci, že ale vzhledem k tomuto napětí je zde šance demokratizace nepatrná, naproti tomu ale šance nového autoritárně-byrokratického režimu značná.

Na druhé straně nelze přehlédnout rozdíly, dané teoretickými i biografickými postoji obou učenců. Masarykův modernizační a demokratizační koncept se značně odlišuje

od Weberova pojetí parlamentarismu jako racionální, protože efektivní mocenské techniky. Demokracie znamená pro Masaryka nejenom mocenský nebo státní řád, nýbrž hlavně společenskou změnu, humanizaci společnosti na podkladě občanské rovnosti a solidarity, přičemž si Masaryk umí dobře představit její pokračování v „sociálním“ státu [Masaryk 1925: 474ff]. Proto zdůrazňuje nutné zakotvení demokracie v občanské etice, která podtrhuje autonomii subjektu a z ní vyplývající činnou zodpovědnost za ostatní, tak jak to bylo historicky uskutečněno v protestantské tradici. Proto je demokracie pro Masaryka sice proticírkevní a antiteokratická, ale nikoli protináboženská – je nutno v ní věřit a prožívat ji. V tomto smyslu potřebuje demokracie „civilní náboženství“ jako svůj mravní základ. Toho ale nelze dosáhnout – zde je Masaryk zcela sociologem – ani uměle shora dosazenými institucemi, ani to nelze filozoficky normativně předepsat. Etika může existovat pouze v podobě skutečně prožité sociální solidarity, a tím se stává produktem sociálních procesů. Weberův koncept převážně institučně podepřené demokracie vůdců by byl v Masarykových očích příliš materialistický a mechanistický, aby mohl dosáhnout dlouhodobého trvání – což také dokládají dějiny Výmarské republiky. Z Weberova pohledu by byl Masarykův koncept příliš moralistický, příliš generalizující a nedostatečně zakotvený v analýze konkrétních zájmových skupin.

Co nás tedy učí toto srovnání Weberovy a Masarykovy diagnózy? Ukazuje se, že Weber sice problémy Ruska výstižně charakterizoval, ale kupodivu z nich nevyvodil žádné konsekvence ohledně jeho vojenského potenciálu ani ohledně jeho vnitřní stability za první světové války. Situaci východních „zápodoslovanských“ sousedů – Poláků a Čechů – hodnotil ale, přinejmenším z krátkodobého hlediska, nesprávně. Nechal bez povšimnutí konsekvence, které by mohly vzniknout z nedostatečné demokratizace Rakouska-Uherska pro další jeho trvání, a následkem toho počítal pouze se znovuvytvořením Polska. Ať už Weber se „západními Slovy“ spojoval cokoliv, každopádně si je představoval jako míček ve hře mezi Německem a Ruskem, přičemž ale přehlédl, že by tyto národy mohly hledat východisko v alianci se Západem, který by jim garantoval cestu k demokratické samostatnosti. Tento mylný pohled vznikl pravděpodobně proto, že Weber odmítal připustit porážku centrálních mocností, a tím i rozpad Rakousko-Uherska. V tomto ohledu lze Masarykovu diagnózu považovat za výstižnější. Dalo by se též říci, že se proto ukázala být správnou, protože předvíдалa realizaci důsledků, ke kterým vedly politické tendence, před kterými Weber varoval. Dlouhodobě se potvrdila ale i Weberova teze, že pro osud západních Slovanů bude mít podstatný význam jejich geopolitická poloha mezi Německem a Ruskem jakož i stupeň německé demokratizace. Takto viděno to byla nedostatečná demokratizace německé společnosti, jejímž následkem mohla ruská hegemonie ovládnout na 45 let nejenom západní Slovy, ale i celou oblast malých středo-východoevropských států. A rovněž ve Weberově smyslu, vidíme dnes tyto země směřovat k nyní demokratickému, západoevropsky orientovanému Německu.

Přeložila Věra Šrubařová

ILJA ŠRUBAŘ studoval filozofii, sociologii a historii v Praze a ve Frankfurtu nad Mohanem. Je řádným profesorem sociologie na Univerzitě Erlangen-Norimberk. Zabývá se sociologickou teorií, zvláště pak interpretativní (fenomenologickou) sociologií, teorií jednání a sociologií vědění, dějinami sociologie, sociologií společností střední Evropy a postsocialistickou transformací. Překládal a vydával německy výbor z díla Jana Patočky a je editorem z pozůstalosti vydávaných spisů Alfreda Schütze.

Literatura

- Gerlinghoff, Peter (Hg.) 1966. *Alfred Weber und T. G. Masaryk. Materialien zu einer deutsch-tschechischen Kontroverse über die Gestaltung Mitteleuropas im Zeitalter der Weltkriege*. Berlin: Berliner Arbeitskreis Europäische Sicherheit und Zusammenarbeit, Veröffentlichungen Nr. 9.
- Jowitt, Kenneth 1983. „Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime.“ *Soviet Studies* 35: 319-334.
- Masaryk, Thomas 1899. *Philosophische und soziologische Grundlagen des Marxismus. Studien zur sozialen Frage*. Wien: Konegen.
- Masaryk, Thomas G. 1925. *Die Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen*. Berlin: Erich Reiss.
- Masaryk, Tomáš G. 1969. *Česká otázka*. (1. vyd. 1895). Praha: Melantrich.
- Masaryk, Thomas G. 1992. *Rußland und Europa. Russische Geistes- und Religionsgeschichte*. Bd. II (erstmal 1913). Frankfurt/M. Wien: Büchergilde Gutenberg.
- Masaryk, Tomáš, G. 1996. *Nová Evropa (Das neue Europa)*, Brno: Doplněk (erstmal 1920)
- Mommsen, W. 1989. *Einleitung zu Weber*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Weber, Max 1980. *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max 1988. *Zur Politik im Weltkrieg. MWG I/15*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max 1989. *Zur russischen Revolution von 1905, MWG I/10*. Tübingen: Mohr.

Summary

When comparing Weber's and Masaryk's concepts of modernisation, which they employed to analyse the political and social situation in Europe during and after World War I, some features common to both can be observed. For Masaryk, as for Weber, the process of modernisation substantially depends on the rationalisation of everyday lifestyles under the impact of religious attitudes. Weber stresses the economic effects of this process, while Masaryk focuses more on its influence on politics in the sense of democratisation of societies. However, for Weber too democratisation is an inevitable part of modernisation, even if his concept of democracy is different. In their studies of Russian society, both Weber and Masaryk find evidence that ruling aristocratic, militaristic and bureaucratic elites hinder societal modernisation and they extend these findings to their critical assessments of the situation in Germany (Weber) and in Austria (Masaryk). In this sense, they consider parliamentary democracy as a precondition for a modern state as well as for post-war order in Europe. But despite these common points there are also considerable differences in their doctrines. In Weber's perspective democracy represents above all a rational, efficient technique of leadership and domination in a '*Machtstaat*', which contrasts with Masaryk's concept of democratisation of society as a process of growing individual autonomy and civil moral responsibility. From Masaryk's genuinely sociological point of view, a working democracy depends on the maturity of citizens and their societal relationship, which has to be reached through historic development and cannot be established artificially by imposed institutions. Weber's and Masaryk's positions are also clearly separated by their political concern. Even if Weber's geopolitical insight that a democratised Germany is a precondition for protecting the Western Slavonic nations from Russian hegemony shows some plausibility today, he never thought of separating independent Slavonic states from the body of the Habsburg Empire. Masaryk held the conviction that the Austrian monarchy could not reform itself and therefore had to be replaced by democratic states consisting of its various nations. In the medium-range perspective the post-war development followed Masaryk's, not Weber's expectations. In the long run, however, Weber's prognosis that the fate of Western Slavonic nations depended on the state of democracy in Germany was vindicated.